

Opdrachtgever

Divosa

Opdrachtnemer

Divosa, Stimulansz, Bruno Steiner
Advies / M. van Dodeweerd, M.
Haggenburg, A. Kerckhaert, E. Meester,
B. Steiner

Onderzoek

Divosa-monitor factsheet : financiën
bijzondere bijstand
Einddatum – 1 maart 2016

Categorie

Toezicht en functioneren van sociale
zekerheid

Divosa-monitor factsheet : financiën bijzondere bijstand

Conclusie

Gemeenten geven elk jaar vele miljoenen uit aan bijzondere bijstand. Deze publicatie biedt zicht op de financiële kant van de gemeentelijke voorzieningen voor mensen met een minimuminkomen. Hoeveel geld gaat er jaarlijks naartoe en welke trends en ontwikkelingen doen zich voor? Gemeenten blijken al jaren meer uit te geven aan bijzondere bijstand en minimabeleid dan zij binnen krijgen. Landelijk gezien kregen gemeenten ca. 400 miljoen per jaar aan budget, terwijl er gemiddeld ca. 700 miljoen wordt uitgegeven, met een uitschieter naar 910 miljoen in 2015. Al met al geven gemeenten sinds 2005 anderhalf tot twee keer zoveel uit als zij ontvangen. Hoewel het budget voor bijzondere bijstand en minimabeleid door een nieuw berekeningsmechanisme vanaf 2016 omhoog gaat, blijft het budget verre van toereikend nu de kosten voor bijzondere bijstand alleen maar zullen toenemen. Gemeenten wijzen twee oorzaken aan voor de uitgavenstijgingen. Ten eerste zijn de kosten voor bewindvoering sterk gestegen doordat steeds meer mensen bewindvoering krijgen toegewezen. Ten tweede stijgen de uitgaven door de komst van een groeiende groep vluchtelingen met een verblijfstatus die een nieuwe start moeten maken en een lening of tegemoetkoming krijgen voor inrichtingskosten van een nieuwe woning of een overbruggingsuitkering. Tegelijkertijd zijn er geen kostenposten die dalen. Deze trends zullen de komende jaren doorzetten. Voor de komende jaren verwachten gemeenten alleen maar meer kosten voor de bijzondere bijstand. Zie ook de twee bijlagen: het Basismateriaal fictief budget en lasten gemeentelijk minimabeleid en het Overzicht van wetswijzigingen en trends van invloed op uitgaven bijzondere bijstand.

Link naar bestand

<http://www.onderzoekwerkeninkomen.nl/rapporten/kgnopdf>

Divosa-monitor factsheet: Financiën bijzondere bijstand

Datum: 1 maart 2016

- > Budget bijzondere bijstand en minimabeleid dekt gemeentelijke uitgaven niet
- > Gemeenten geven anderhalf tot twee keer meer uit dan zij van het Rijk ontvangen
- > De uitgaven aan bijzondere bijstand stijgen
- > Trend 1: toenemende uitgaven aan bewindvoering
- > Trend 2: toenemende uitgaven voor vluchtelingen
- > Trend 3: nauwelijks dalende kostenposten

Voorwoord

Het is goed dat de bijzondere bijstand er is. Gemeenten gebruiken hem ook: het geld is voor mensen die het hard nodig hebben. Maar gemeenten geven al jaren veel meer uit aan bijzondere bijstand en minimabeleid dan dat zij daarvoor ontvangen van het Rijk. Dat is de belangrijkste boodschap van deze Factsheet Bijzondere Bijstand. Gemeenten moeten veel geld bijleggen op de bijzondere bijstand.

Het wordt steeds erger. De uitgaven lopen flink op en de inkomsten blijven daarbij ver achter. De gemeentelijke uitgaven aan bijzondere bijstand en minimabeleid waren sinds 2005 twee keer zo hoog als het budget.

Voor de komende jaren verwachten gemeenten weer hogere kosten voor de bijzondere bijstand. Die kosten kunnen ze nauwelijks te beïnvloeden. De snelst stijgende posten zijn bijzondere bijstand voor beschermingsbewind en voor voorzieningen voor vluchtelingen. Ik kan niet verzinnen wat gemeenten aan de groei van die uitgaven kunnen doen.

Vaak groeien de uitgaven in de bijzondere bijstand ook door de keuzes die het Rijk maakt. Regelmatig bezuinigt het Rijk en verwijst het naar gemeenten om de gevolgen op te vangen. Gemeenten betalen zo het voordeel voor het Rijk met hun minimabeleid. Daardoor is de bijzondere bijstand het duizenddingendoekje geworden voor het aandweilen van rijksbezuinigingen voor minima. Maar het doekje slijt snel, want gemeenten krijgen daarvoor veel te weinig geld. En o ja: algemeen minimabeleid mag niet meer. Het Rijk verplicht gemeenten tot de duurste manier van verstrekken: individueel maatwerk.

En zo raken we klem. De bijzondere bijstand is een zogenaamde 'open-eind-regeling'. Hoe meer inwoners in de problemen komen, hoe groter de gemeentelijke tekorten worden. Dat kan zo niet doorgaan. Bijzondere bijstand is een wettelijke taak. Daarbij hoort een toereikend budget. Het zou niet nodig moeten zijn dat gemeenten het Rijk vragen om voldoende geld.

*René Paas,
voorzitter Divosa*

Samenvatting

Gemeenten geven al jaren meer uit aan bijzondere bijstand en minimabeleid dan dat zij binnen krijgen. De uitgaven lopen op en de inkomsten stijgen onvoldoende mee. Landelijk gezien kregen gemeenten de afgelopen jaren zo'n 400 miljoen per jaar aan budget. De uitgaven van de gemeenten zijn echter veel hoger; gemiddeld zo'n 700 miljoen per jaar, met een uitschieter naar boven voor 2015 naar 910 miljoen. Gemeenten geven sinds 2005 dan ook anderhalf tot twee keer zo veel uit aan bijzondere bijstand en minimabeleid dan het budget dat zij daarvoor ontvangen.

Hoewel het budget voor bijzondere bijstand en minimabeleid door een nieuw berekeningsmechanisme vanaf 2016 omhoog gaat, blijft het budget nog steeds verre van toereikend, gezien de uitgaven in 2015 en het feit dat gemeenten de kosten voor bijzondere bijstand alleen maar zien toenemen.

Gemeenten wijzen twee oorzaken aan voor huidige en recente stijgingen in de uitgaven aan de bijzondere bijstand. Ten eerste zijn de kosten voor bewindvoering de afgelopen jaren enorm gestegen doordat steeds meer mensen bewindvoering krijgen toegewezen van de rechtbank. Ten tweede stijgen de uitgaven vrij recentelijk ook door de komst van een groeiende groep vluchtelingen met een verblijfstatus die een nieuwe start moeten maken in een gemeente en een lening of tegemoetkoming krijgen voor inrichtingskosten van een nieuwe woning of een overbruggingsuitkering. Er zijn tot slot ook geen kostenposten die dalen.

Deze trends zullen de komende jaren doorzetten. Voor de komende jaren verwachten gemeenten alleen maar meer kosten voor de bijzondere bijstand.

Inleiding

Gemeenten geven elk jaar vele miljoenen uit aan bijzondere bijstand. In deze factsheet zoomen wij in op de financiële kant van deze gemeentelijke voorzieningen voor mensen met een minimuminkomen. Hoeveel geld gaat er jaarlijks naartoe? En wat zijn de trends en ontwikkelingen in de uitgaven?

Bijzondere bijstand: een bijdrage voor noodzakelijke kosten

Eén van de belangrijkste gemeentelijke instrumenten voor inkomensondersteuning is de bijzondere bijstand. Bijzondere bijstand is bedoeld voor mensen met een laag inkomen die door bijzondere omstandigheden kosten maken die zij niet zelf niet kunnen betalen. Het gaat bijvoorbeeld om speciale kosten in verband met ziekte, scholing of kinderopvang. Bijzondere bijstandsverlening is geregeld in artikel 35 van de Participatiewet. De invulling en uitvoering van het bijzondere bijstandsbeleid worden bepaald door het college van B&W. Gemeenten hebben dus, binnen de wettelijke kaders, beleidsvrijheid.

Maatwerk

Met de bijzondere bijstand levert de gemeente maatwerk. Omdat geen mens hetzelfde is, houdt de gemeente zoveel mogelijk rekening met de individuele omstandigheden. Wat voor de een geldt gaat niet automatisch op voor de ander. De bijzondere bijstand is dus voor iedereen weer anders en wordt heel persoonlijk toegepast.

Minimabeleid: een bijdrage voor maatschappelijke participatie

Naast de bijzondere bijstand bieden gemeenten inwoners met een laag inkomen ook voorzieningen aan via het minimabeleid. Het minimabeleid is vooral gericht op maatschappelijke participatie. Denk aan het lidmaatschap van een bibliotheek of sportclub of minimapassen waarmee inwoners korting kunnen krijgen op dit soort activiteiten. Onder het minimabeleid kunnen ook inkomensondersteunende voorzieningen vallen, zoals kwijtschelding van gemeentelijke belastingen.

Macro inkomsten en uitgaven bijzondere bijstand & minimabeleid

Gemeenten krijgen van het Rijk een budget voor de uitvoering van de bijzondere bijstand en het gemeentelijk minimabeleid gezamenlijk. Dit budget is onderdeel van het cluster Werk en Inkomen binnen het gemeentefonds. De hoogte is gebaseerd op een aantal maatstaven, zoals het aantal bijstandsgerechtigden in een gemeente.¹ Dit budget is niet geormerkt en kan dus ook aan andere beleidsdoelstellingen worden uitgegeven. Dat beslist het lokale bestuur. Ook is het aan gemeenten om via eigen regelgeving of individueel maatwerk invulling te geven aan het minimabeleid en de bijzondere bijstand. Heel weinig uitgaven zijn (wettelijk) afdwingbaar.

In deze factsheet is het 'fictief budget' voor bijzondere bijstand en minimabeleid gedurende een aantal jaren op een rij gezet. Op basis van gemeentelijke begrotingscijfers en jaarrealisaties is hetzelfde gedaan voor de uitgaven.²

De beschikbare gegevens over de inkomsten en uitgaven aan bijzondere bijstand en minimabeleid, kennen hun beperkingen. De gegevens van het gemeentefonds en de gemeentelijke jaarrekeningen bieden zicht op de bijzondere bijstand en het minimabeleid tezamen en zijn niet te splitsen in inkomsten en uitgaven aan bijzondere bijstand en minimabeleid afzonderlijk.

Omdat er landelijk geen gegevens beschikbaar zijn over de gemeentelijke uitgaven aan het minimabeleid, zoomt het vervolg van deze factsheet daarom in op de uitgaven aan bijzondere bijstand. Dat gebeurt aan de hand van CBS-gegevens en Divosa-enquêtegegevens die inzicht bieden in de achterliggende trends en ontwikkelingen.³

Inkomsten bijzondere bijstand & minimabeleid: rond de 400 miljoen per jaar

Gemeenten kregen de afgelopen jaren van het Rijk rond de 400 miljoen per jaar uitgekeerd voor de uitvoering van de bijzondere bijstand en het gemeentelijke minimabeleid.

Het fictieve budget dat gemeenten ontvangen voor de uitvoering van de bijzondere bijstand en het minimabeleid steeg de afgelopen jaren. In 2005 was dit fictieve budget nog 213 miljoen euro. Een jaar later bedroeg het al 340 miljoen, om daarna geleidelijk op te lopen tot 461 miljoen in 2015.

Uitgaven: tot ruim 900 miljoen per jaar

De gemeentelijke uitgaven op dit beleidsterrein liggen aanmerkelijk hoger dan de inkomsten en komen de laatste jaren uit op 700 miljoen per jaar, met een uitschieter naar boven voor 2015 naar 910 miljoen.

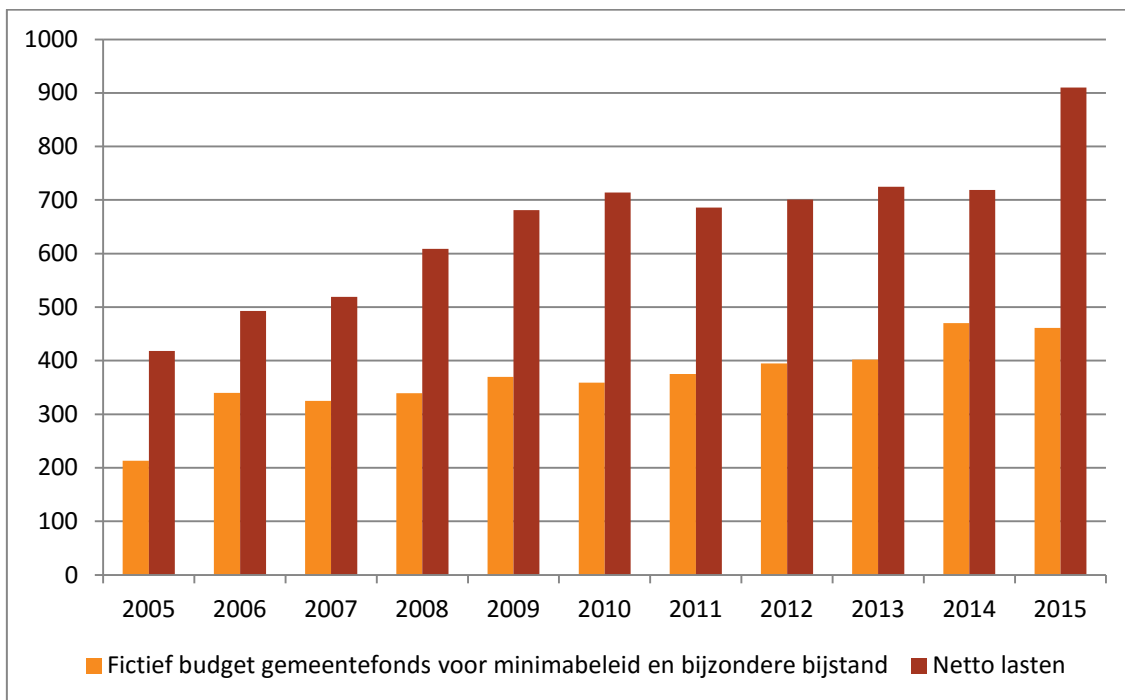
Ook bij de uitgaven is in de loop van de jaren een stijgende lijn te zien: in 2005 waren de uitgaven aan bijzondere bijstand en minimabeleid nog 418 miljoen.

¹ Zie voor meer toelichting op het cluster Werk en Inkomen: <http://www.divosa.nl/onderwerpen/financien-cluster-werk-en-inkomen>

² Onderstaande gegevens zijn gebaseerd op het rapport 'Basismateriaal fictief budget en lasten gemeentelijk minimabeleid', dat is geschreven door Bruno Steiner in opdracht van Divosa. In dit rapport is ook stapsgewijs terug te vinden hoe de onderstaande bedragen zijn berekend. Dit rapport hoort als bijlage bij deze factsheet en is te downloaden op www.divosa.nl.

³ CBS houdt jaarlijks via de Bijstands Uitkeringen Statistiek (BUS) bij hoeveel gemeenten uitgeven aan bijzondere bijstand en naar welke posten dat gaat. Hierdoor is het mogelijk om de ontwikkeling in de uitgaven van de bijzondere bijstand door de tijd te volgen. Voor het gemeentelijk minimabeleid bestaan geen centrale gegevensbronnen.

Figuur 1: Inkomsten en uitgaven gemeenten voor bijzondere bijstand en minimabeleid in miljoenen euro

Resultaat: gemeenten geven jaarlijks meer uit dan zij binnenkrijgen

Gemeenten geven sinds 2005 jaarlijks anderhalf tot twee keer zo veel uit aan bijzondere bijstand en minimabeleid dan het budget dat zij daarvoor ontvangen. In 2014 bedroeg de overbesteding bijvoorbeeld 210 miljoen, in 2015 komt deze uit op 433 miljoen.

Tabel 1: Fictieve budgetten en feitelijke nettolasten bijzondere bijstand en gemeentelijk minimabeleid 2005-2015 in miljoenen euro

Minimabeleid	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Fictief budget	213	340	325	339	370	359	375	395	402	470	461
Feitelijke lasten	418	493	519	609	681	714	686	701	725	719	910
Saldo	-205	-125	-194	-209	-321	-410	-311	-275	-310	-210	-433
Saldo in %	-96%	-34%	-60%	-52%	-89%	-135%	-83%	-65%	-75%	-41%	-91%

Bron: Tabel 4.1 Factsheet 'Basismateriaal fictief budget en lasten gemeentelijk minimabeleid' (bijlage bij deze factsheet)

De invloed van bezuinigingen en extra middelen

De afgelopen jaren heeft het Rijk geld toegevoegd en onttrokken aan het budget voor bijzondere bijstand en minimabeleid. Sinds 2012 is er bijvoorbeeld jaarlijks 40 miljoen bezuinigd omdat de inkomensgrens voor het minimabeleid werd verlaagd tot 110% van het minimuminkomen. Vanaf 2014 is er daarentegen in twee jaar tijd structureel 90 miljoen per jaar extra beschikbaar gekomen voor het intensiveren van het gemeentelijk armoedebeleid.

In totaal is er door deze wijzigingen sinds 2006 structureel 180 miljoen per jaar extra beschikbaar. Deze extra middelen compenseren echter niet de stijging van de feitelijke nettolasten voor minimabeleid die de afgelopen tien jaar tweeënhalf maal groter was dan de stijging van het fictieve budget: 500 miljoen tegen 180 miljoen.

De structurele groei van per saldo met 180 miljoen is niet de enige reden van verandering van het fictieve budget voor minimabeleid. De omvang van het fictieve budget is door de rekenmethoden die het gemeentefonds hanteert, afhankelijk van veel andere factoren die veel meer impact kunnen hebben dan een bezuiniging of extra geld. Zo kan de groei van het aantal bijstandsgerechtigden het budget flink doen stijgen, maar kunnen bezuinigingen op het Rijksbeleid die weer volledig te niet doen omdat de omvang van het gemeentefonds is afgestemd op de uitgaven van het Rijk (trap-op-trap-afsystematiek). Dit alles bij elkaar had als resultaat dat het budget voor minimabeleid in de periode 2006-2015 steeg met 121 miljoen. De 180 miljoen extra werd dus deels te niet gedaan door de andere factoren die het budget bepalen.

Vooruitblik financiën 2016

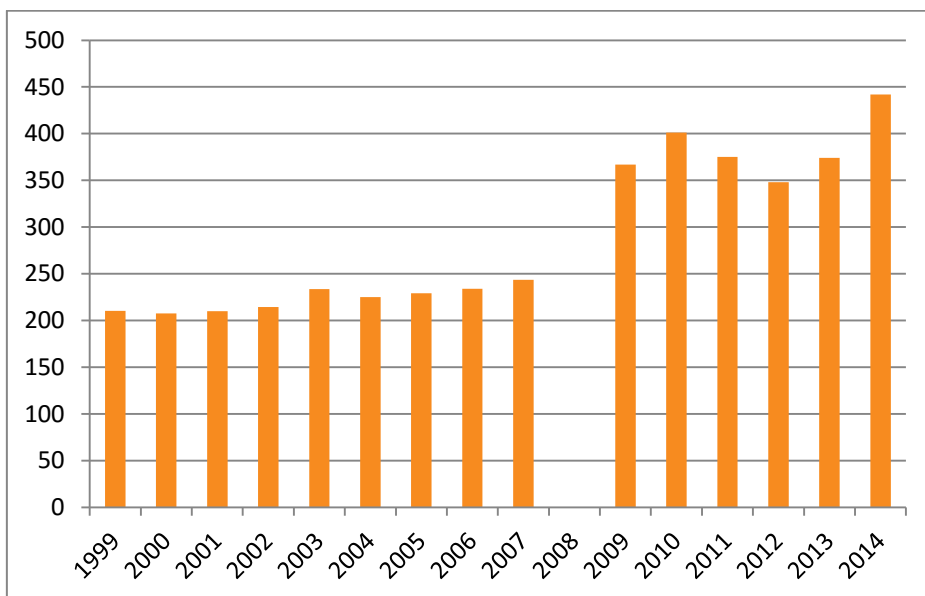
Dit jaar zal het verschil tussen inkomsten en uitgaven voor bijzondere bijstand en minimabeleid afnemen. Omdat het Rijk veranderingen doorvoert in de berekening van het fictieve budget, komt dat voor 2016 uit op 825 miljoen euro. Daarmee benadert het fictieve budget de werkelijkheid beter dan in voorgaande jaren. Toch blijft het budget nog steeds verre van toereikend, gezien de uitgaven in 2015 en het feit dat gemeenten de kosten voor bijzondere bijstand alleen maar zien toenemen.

Bron en meer uitgebreide toelichting op deze informatie: Rapportage Basismateriaal fictief budget en lasten gemeentelijk minimabeleid (gepubliceerd als bijlage bij deze factsheet)

Toenemend beroep op bijzondere bijstand

De uitgaven aan bijzondere bijstand vertonen hetzelfde patroon als de uitgaven voor bijzondere bijstand en minimabeleid gezamenlijk: de uitgaven zijn sterk gegroeid en komen in 2014 uit op 442 miljoen. Daarmee zijn de uitgaven in 2014 bijvoorbeeld 18% hoger dan in het jaar ervoor.

Figuur 2: Uitgaven bijzondere bijstand 1999-2014 in miljoenen euro

Bron: CBS. De bedragen zijn gebaseerd op schattingen op basis van de BUS en een aanvullende CBS-enquête onder gemeenten. Voor 2008 ontbreken gegevens.

Waarom de uitgaven stijgen

De gemeentelijke uitgaven aan bijzondere bijstand zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Wat zijn de achterliggende oorzaken?

De CBS-gegevens in deze factsheet zijn verrijkt enquêtegegevens van Divosa om ook een beeld te krijgen van recente ontwikkelingen. Ruim 60 gemeenten en gemeentelijke samenwerkingsverbanden hebben aan de enquête meegedaan.

Ontwikkeling I: groei aantal mensen onder bewindvoering

Een overgrote meerderheid van de gemeenten geeft aan dat de uitgaven aan bijzondere bijstand sinds 2013 vooral stijgen omdat de uitgaven aan bewindvoering sterk zijn toegenomen.

Gemeenten geven verschillende oorzaken van de toename in de kosten voor bewindvoering:

- Meer mensen met financiële problemen/schulden, o.a. door de crisis, hogere vaste lasten en slecht inzicht in de eigen financiële situatie
- Toename rechterlijke toewijzingen voor bewindvoering. Sommige gemeenten hebben twijfel of bij de rechterlijke toewijzing wel voldoende wordt gekeken naar de noodzaak van bewindvoering; toewijzing gaat te snel
- Het aantal bewindvoerders groeit en zij werven actief klanten. De indruk is dat minder snel minder ingrijpende maatregelen worden ingezet

De stijgende kosten voor bewindvoering zijn voor de uitgaven aan de bijzondere bijstand terug te vinden in de post 'financiële transacties'. In 2014 ging het om een bedrag van 90 miljoen. In de loop van de jaren is dit een post die sterk gegroeid is (zie figuur 3).

In de enquête gaf de helft van de gemeenten aan dat de post 'financiële transacties' groeiende was (zie figuur 4). Nadere analyse van de data laat bovendien zien dat de posten 'kosten maatschappelijke zorg' en 'anders' groeiers zijn omdat een aanzienlijk aantal gemeenten de kosten voor bewindvoering onder deze posten schaaft.⁴

Ontwikkeling II: toename aantal vluchtelingen met verblijfstatus

Naast de stijging in de kosten voor bewindvoering is de toename van het aantal vluchtelingen met een verblijfstatus een belangrijke oorzaak van de stijgende kosten. Door het hoge aantal statushouders maken gemeenten extra kosten bij de bijzondere bijstand voor onder andere huisvesting, huisinrichting en het verstrekken van overbruggingsuitkeringen.

Deze stijgende kosten zijn op twee uitgavenposten in de bijzondere bijstand terug te vinden: 'voorzieningen voor wonen' en 'directe levensbehoeften'. De post 'directe levensbehoeften' is de laatste twee jaar volgens een kwart van de gemeenten een groeier, onder andere door de overbruggingsuitkering (zie figuur 4).

De op twee na grootste post bij de uitgaven voor de bijzondere bijstand is de 'voorzieningen voor het wonen'. De uitgaven aan deze post wisselen door de jaren heen en lopen recent weer op (zie figuren 3 en 4). Overigens niet alleen door een groeiende groep statushouders die een nieuwe start maken in een gemeente en (leen)bijstand krijgen, maar volgens een aantal gemeenten ook door de crisis waardoor meer mensen een vergoeding krijgen voor het betalen van de huur of hypotheek (bij onverkoopbaarheid van de woning).

⁴ Uit de Divosa-enquête blijkt dat ongeveer een kwart van de gemeenten bewindvoering plaatst onder de categorie 'anders'. Ruim tien procent schaaft het onder 'kosten voor maatschappelijke zorg'. Nog een klein aantal deelnemers voegde het onder 'voorzieningen voor het huishouden'. Dit bemoeilijkt de analyse van de enquêtegegevens. Volgens CBS valt bewindvoering onder de post financiële transacties, maar de BUS-richtlijnen 2015 zijn daar niet helder over. Bewindvoering wordt in de richtlijnen namelijk niet benoemd als voorbeeld. CBS gaat gemeenten hierover informeren.

Nog onverklaarde groei

De grootste uitgavenpost in de bijzondere bijstand is traditiegetrouw de post 'directe levensbehoeften'. In 2014 ging het om 148 miljoen. Door de jaren heen is deze post ook sterk gegroeid (zie figuur 3).

Een mogelijke verklaring voor de groei van de post 'directe levensbehoeften' in het laatste decennium is de introductie van de langdurigheidstoelage in 2003. In 2003 waren de uitgaven daaraan 14 miljoen euro, in 2012 bedroegen die volgens de CBS-gegevens 76 miljoen. Voor 2013 zijn geen uitgaven bekend, maar voor 2014 schat CBS de uitgaven weer veel lager in, namelijk op 47 miljoen.⁵ Het is onbekend waarom die uitgaven aan de langdurigheidstoelage plotseling dalen. Wel zou het betekenen dat er andere uitgaven moeten zijn onder de post 'directe levensbehoeften' die aan het stijgen zijn.

In de enquête gaven enkele gemeenten aan dat deze post recent stijgt omdat er steeds meer jongeren zijn onder de 21 die aanvullende bijstand nodig hebben. Ook waren er gemeenten die deze post zien stijgen doordat de groeiende groep statushouders bij vestiging in hun gemeente een eenmalige overbruggingsuitkering krijgt totdat hun eerste uitkering is gestort. Tot slot is er een aantal gemeenten die in 2015 een klein aantal alleenstaande ouders een toeslag geeft boven het normbedrag vanwege de hervorming van de kindregelingen. Dit gaat echter om heel kleine aantallen in een klein aantal gemeenten en zal weinig invloed hebben op het totaalbedrag.

De post 'uitstroombevordering' groeide sterk tussen 2007 en 2010 om daarna ook weer hard te dalen. Omdat de enquête ingaat op de ontwikkelingen van 2013 en verder, zijn er door gemeenten geen verklaringen gegeven voor deze ontwikkeling. Twee gemeenten geven aan dat zij sinds 2013 meer inzet plegen op uitstroombevordering. De precieze oorzaak van de tijdelijke piek in de uitgaven op deze post blijft echter gissen.

Stijgende kosten vooral door meer aanspraak op bijzondere bijstand

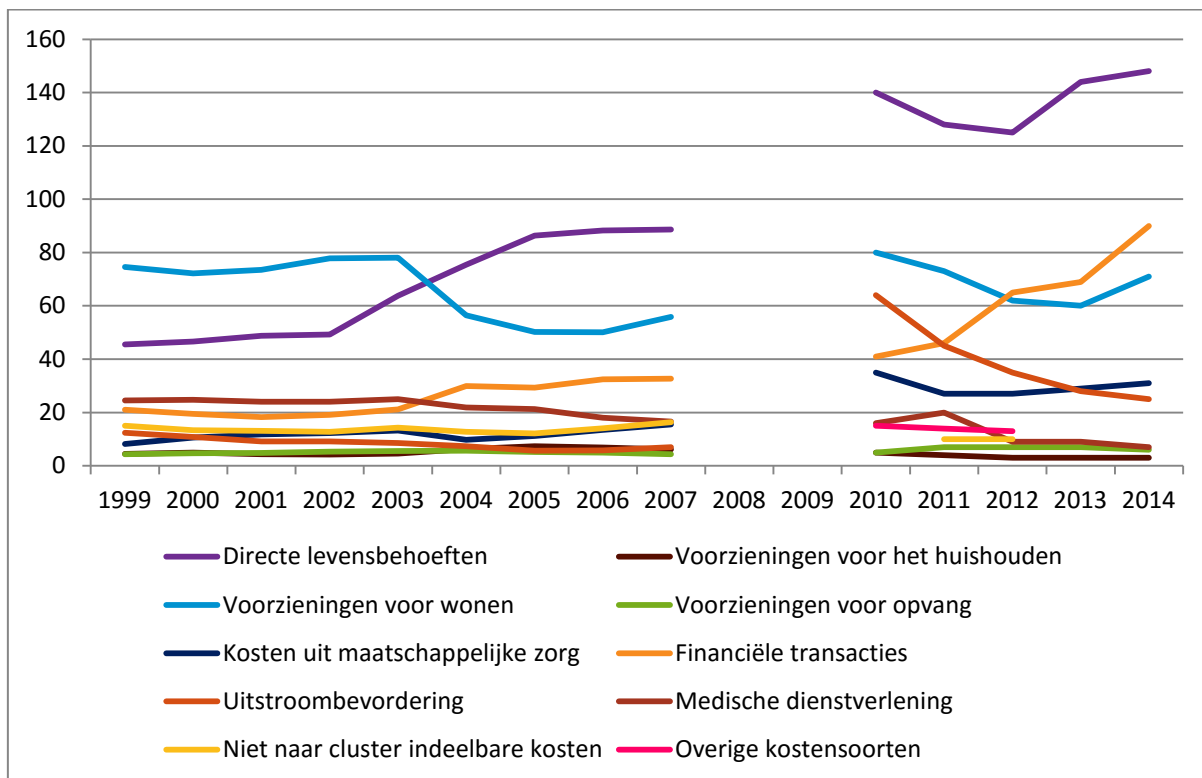
De stijging van de kosten in 2014 heeft te maken met een groeiende groep personen die een beroep op de bijzondere bijstand moet doen. En dus niet met hogere uitgaven per verstrekking. Van 2013 op 2014 steeg het aantal verstrekkingen met 38%, terwijl het gemiddelde bedrag per verstrekking 10% lager was dan een jaar eerder.⁶ Voor eerdere jaren zijn geen gegevens door CBS gepubliceerd, maar gemeenten stellen dat de groei van de uitgaven aan bijzondere bijstand ook is te wijten aan een toenemend beroep daarop.

Naast de groei van het aantal mensen onder bewindvoering en de groep statushouders, geeft een aantal gemeenten in de enquête aan dat dit veroorzaakt wordt door een toename in het aantal werklozen en mensen met een laag inkomen. Dit wordt voor een deel aan de crisis gewijd. Ook beslissingen van de rijksoverheid doen volgens een enkele gemeente het beroep op de bijzondere bijstand stijgen. Doordat de bijstand te laag is om mee rond te komen, door veranderde wetgeving en door de decentralisaties worden de kosten die gemeenten moeten maken hoger. Daarnaast merkte één gemeente op dat de voorzieningen voor kwetsbare groepen steeds minder worden, waardoor meer op het bordje van de bijzondere bijstand komt.

⁵ CBS geeft aan dat dit geen zekere schatting is.

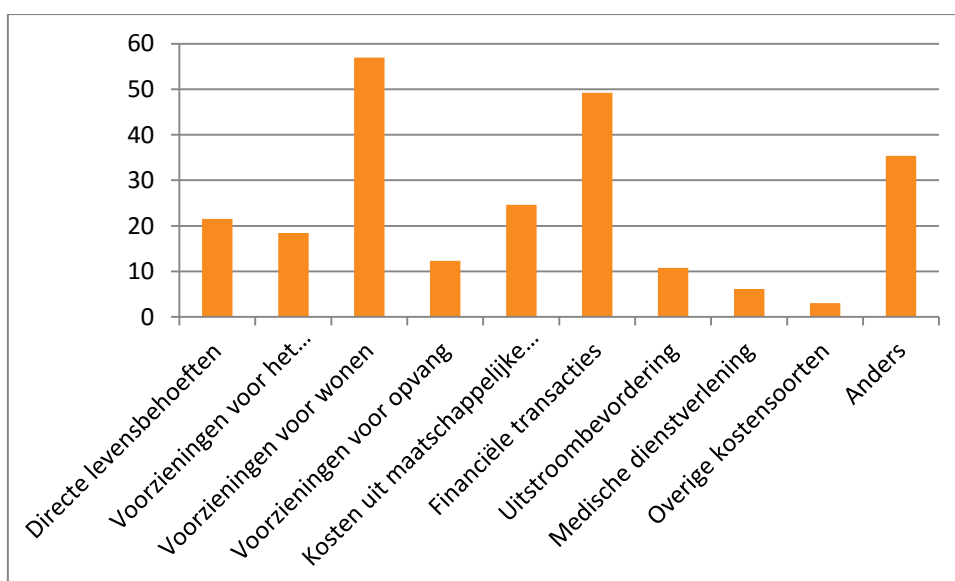
⁶ CBS: rapportage bijzondere bijstand 2014.

Figuur 3: Uitgaven naar kostenpost 1999-2014

Bron: CBS. De bedragen zijn gebaseerd op schattingen op basis van de BUS en een aanvullende CBS-enquête onder gemeenten. Voor 2008 en 2009 ontbreken gegevens.

Figuur 4: Toegenomen kostenposten 2013/2015 (in % gemeenten dat deze ontwikkeling ziet)

Bron: Divosa-enquêtegegevens. Gemeenten konden maximaal 3 keuzes invoeren. In totaal hebben 65 gemeenten 158 keuzes ingevoerd.

Tabel 2: Definities CBS-categorieën bijzondere bijstand

Post	Definitie
Directe levensbehoeften	<p>Kosten die verband houden met de directe levensbehoeften en die uitstijgen boven het gebruikelijke uitgavenpatroon. Het gaat o.a. om:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Kleding of schoeisel - Eenmalig levensonderhoud (bijv. overbrugging naar het 1^e salaris) - Verwarmings- en verlichtingskosten - Maaltijdvoorziening - Toeslag boven de norm (bijv. om iemand te laten wennen aan een inkomensachteruitgang bij verlaging van de bijstandsnorm) - Aanvullende bijstand aan personen jonger dan 21 jaar - Overige algemene levensbehoeften (bijv. extra bijstand voor personen die tijdelijk dubbele woonlasten hebben) - Compensatie koopkrachtregeling en de 'eindejaarsuitkering' - Vrij besteedbare bedragen op basis van een categoriale regeling (bijv. tot 2015 de langdurigheidstoeslag)
Voorzieningen voor het huishouden	<p>Alle uitgaven die nodig zijn om de huishouding goed te laten functioneren. Het gaat o.a. om:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Huishoudelijke hulp of gezinshulp - Overige kosten in verband met het functioneren van de huishouding
Voorzieningen voor wonen	<p>Kosten die verband houden met de reguliere huisvesting en die mede bedoeld zijn om iemand in de eigen woonomgeving te laten wonen. Het gaat o.a. om:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Kosten inrichting of huisraad - Verhuiskosten - Woonkosten tot huurgrens voor periode zonder huurtoeslag - Woonkosten boven huurgrens (bijv. bij inkomensachteruitgang en dure woning) - Voorzieningen voor gehandicapten en ouderen (bijv. woningaanpassingen die de Wmo niet vergoedt) - Overige kosten (bijv. opslag inboedel of uitgaven voor woningonderhoud)
Voorzieningen voor opvang	<p>Alle kosten verbonden aan een tijdelijke verblijfplaats. Het gaat o.a. om:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Opvang/huisvesting in pension of hotel - Kinderopvang (niet zijnde uitstroombevordering) - Overige opvang (o.a. blijf-van-mijn-lijf-huis)
Kosten uit maatschappelijke zorg	<p>Uitgaven in verband met het maatschappelijk functioneren om te voorkomen dat iemand in een sociaal isolement geraakt. Ook uitgaven voor voorzieningen voor de ontwikkeling en ontspanning en het vervoer tussen huis en zorgaanbieder (zittend ziekenvervoer) horen bij dit cluster. Het gaat o.a. om:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Vervoerskosten voor maatschappelijke deelname of bezoek aan een medische voorziening/specialist - Overige kosten (bijv. telefoonkosten, deelname cursus, vakantie, contributie- en abonnementsgelden, indirecte studiekosten voor computer, internet en boeken)

Financiële transacties	<p>Kosten van financiële verplichtingen, die worden aangegaan om zekerheid te krijgen dat van een bepaalde voorziening gebruik kan worden gemaakt. Het gaat o.a. om:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Schuldsanering - Premies arbeidsongeschiktheids- en ziektekostenverzekering (niet zijnde collectieve verzekeringen) - Rechtsbijstand en griffiekosten - Overige kosten (bijv. premies andersoortige verzekeringen, contributies voor voorzieningen, waarborgsom huurwoning, kosten krediethypotheek) <p>Bewindvoering valt ook onder dit cluster.</p>
Uitstroom-bevordering (niet bekostigd vanuit het Werk-budget)	<p>Alle uitgaven die het personen mogelijk maken dat ze tot de arbeidsmarkt kunnen toetreden en die niet (kunnen) worden gefinancierd vanuit het werkdeel van het budget dat gemeenten ontvangen voor de Participatiewet. Het gaat o.a. om:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Studie- of omscholingskosten - Bijstandsverstrekking voor bedrijfskapitaal aan een zelfstandige - Reiskosten arbeid of scholing - Kinderopvang arbeid of scholing (bij niet-reguliere opvang) - Overige kosten ter vermindering bijstandsbehoefte (bijv. kosten legitimatiebewijs of verblijfsvergunning)
Medische dienstverlening	<p>Kosten die verband houden met medische dienstverlening. Het gaat o.a. om:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Dieetkosten en kosten geneesmiddelen - Kosten hulpmiddelen (bijv. bril, schoeisel, steunkousen) - Kosten gespecialiseerde (ziekenhuis)zorg - Kosten tandarts/orthodontist - Overige kosten (para)medische hulp (bijv. huisarts, pedicure, logopedist, therapiekosten)
Overige kostensoorten	<p>Het gaat o.a. om:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Begrafeniskosten - Overige niet indeelbare kosten
Kosten wel in statistiek maar geen bijzondere bijstand	<p>Verstrekkingen die op dit moment tot dit cluster behoren zijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Toeslag aan zak- en kleedgeldgerechtigden (premie Zorgverzekeringswet) - (Eenmalige) uitgaven in het kader van armoedebeleid

Bron: CBS Richtlijnen BUS, samenvatting Divosa. Bewindvoering is in de richtlijnen niet expliciet benoemd, maar behoort volgens CBS onder de post financiële transacties.

Ontwikkeling III: nauwelijks dalende kosten

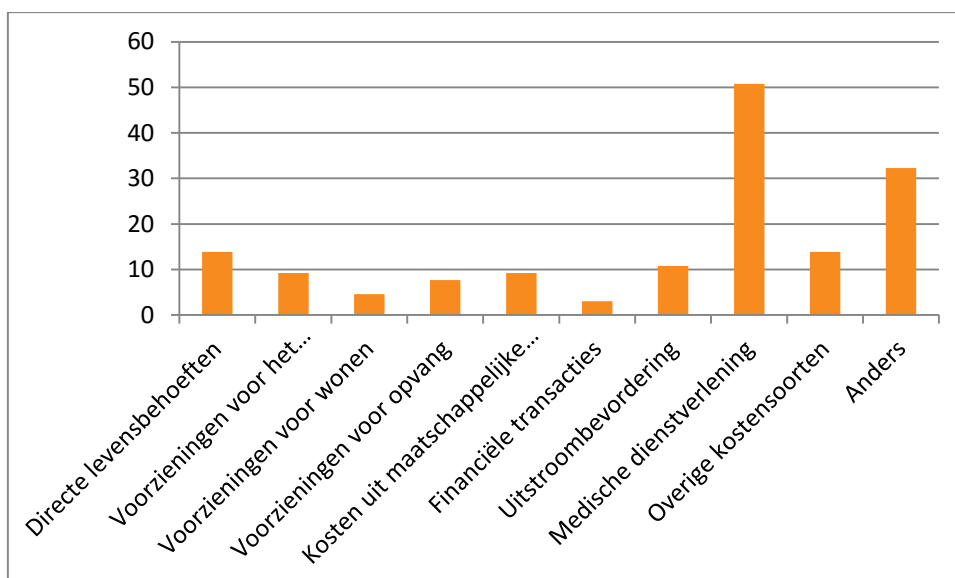
Door de tijd heen zijn er nauwelijks kostenposten te benoemen in de bijzondere bijstand waaraan de uitgaven zijn gedaald. In de enquête gaven veel gemeenten aan dat de uitgaven aan bijzondere bijstand alleen maar zijn toegenomen en dat ze daarom geen posten kunnen noemen die sinds 2013 zijn afgenomen.

Slechts één post kwam veelvuldig terug. Bijna de helft van de gemeenten zag de kostenpost 'medische dienstverlening' de afgelopen drie jaar dalen (zie figuur 5). De post 'medische dienstverlening' halveerde, maar maakt geen groot onderdeel uit van het totale budget (zie figuur 3).

Als verklaring voor de daling geven gemeenten aan dat meer mensen zijn verzekerd via de collectieve zorgverzekering minima. Deze verzekering wordt ingehouden op hun uitkering, waardoor gemeenten zeker zijn dat de betaling van de verzekering plaats vindt. Daarnaast geven gemeenten aan dat veel medische kosten door deze verzekering worden vergoed en daardoor niet meer op het budget van de bijzondere bijstand drukken. Daarnaast vergoedt deze verzekering de eigen bijdrage voor huishoudelijke hulp, wat de kosten van gemeenten verlaagt.

De ervaringen met de collectieve zorgverzekering voor minima zijn overigens nogal verschillend per gemeente. Aan de ene kant zeggen gemeenten dat het hen helpt om medische kosten en kosten voor huishoudelijke hulp te verminderen. Aan de andere kant zien gemeenten doordat meer mensen voor deze verzekering kiezen (die de gemeente moet betalen), dat de kosten voor de gemeenten omhoog gaan. Sommige gemeenten wijzen er ook op dat door het wegvallen de landelijke regeling (Wet tegemoetkoming chronisch zieken en gehandicapten) gemeenten meer kosten kwijt zijn aan collectieve zorgverzekeringen.

Figuur 5: Afgenomen kostenposten 2013/2015 (in % gemeenten dat deze ontwikkeling ziet)

Bron: Divosa-enquêtegegevens. Gemeenten konden maximaal 3 keuzes invoeren, 1 keuze was verplicht. In totaal hebben 65 gemeenten, 101 keuzes ingevoerd. Veel gemeenten gaven aan dat er geen dalende kostenposten zijn geweest.

In de enquête wijst een enkele gemeente er overigens op dat de aanvragen voor bijzondere bijstand in het algemeen wat minder wordt. Daar geven zij verschillende verklaringen voor, bijvoorbeeld: de crisis neemt af, de focus op uitstroom is groter en strenger beleid, o.a. in de kinderopvang, waardoor minder mensen gebruik maken van deze voorziening.⁷ Deze ontwikkelingen lijken echter vooralsnog niet op te wegen tegen het groeiend beroep op de bijzondere bijstand door de groei van het aantal mensen onder bewindvoering en statushouders.

Verder zijn nog een aantal andere oorzaken voor dalende kosten gegeven, maar deze worden slechts in beperkte mate genoemd. Voorbeelden zijn: het uitvoeren van correcte boekingen; meer focussen op eigen kracht van mensen waardoor bepaalde kosten gedrukt kunnen worden; en geen suppletie meer toekennen aan mensen die aan de Stadsbank hun lening moeten aflossen.

Tot slot: sinds 2015 is het gemeenten niet meer toegestaan om categoriaal bijzondere bijstand te verstrekken. De impact daarvan is nog onbekend en ook niet zichtbaar in de CBS-gegevens (die t/m 2014 lopen).

⁷ Een aantal van deze verklaringen zijn in tegenspraak met de bevindingen van CBS die erop wijzen dat in 2014 meer verstrekkingen zijn geweest uit de bijzondere bijstand aan meer personen.

Trends & toekomstige ontwikkelingen

De uitgaven aan bijzondere bijstand zijn de afgelopen jaren gestegen. Maar wat zijn de prognoses voor de komende jaren? Zet de stijgende lijn zich voort? En zo ja, waarom?

De trends en ontwikkelingen in de uitgaven van de bijzondere bijstand zijn uitgevraagd in de enquête. Ook is een groep van gemeentelijke uitvoerders hierover in gesprek gegaan.

Prognose gemeenten: Verder oplopende uitgaven bijzondere bijstand

De gemeenten die hebben meegedaan aan de enquête verwachten de komende jaren voornamelijk toenemende kosten. De verwachte ontwikkelingen van de kostenposten binnen de bijzondere bijstand zijn voornamelijk een voortzetting van de trends die de gemeenten afgelopen jaren zagen.

Figuur 6: Ontwikkelingen in de bijzondere bijstand 2015-2

Zo zullen kosten voor o.a. huisvesting blijven stijgen, doordat er meer statushouders komen. Daarnaast is voor veel gemeenten de toename in bewindsvoering niet goed te stoppen, doordat het door de rechter wordt opgelegd en ze er dus zelf geen invloed op kunnen uitoefenen. Verder werken steeds meer mensen als zzp'er, waardoor de bijzondere bijstand aan zelfstandigen zal toenemen. Ook verwachten gemeenten dat de kosten voor huishoudelijke hulp zullen stijgen, omdat die vanuit de Wmo naar de bijzondere bijstand worden overgeheveld.

Daarnaast zien gemeenten veranderingen in de samenleving die kunnen zorgen voor veranderingen in de kosten, bijvoorbeeld dat door een toenemende complexiteit van de maatschappij meer mensen zullen uitvallen en daardoor meer beroep moeten doen op de bijzondere bijstand. De groep minima zal toenemen en daarmee dus de kosten van de bijzondere bijstand.

Een paar gemeenten voorziet dat de medische kosten zullen stijgen, omdat minder uit de zorgverzekering wordt betaald. Een laatste verwachting van gemeenten is dat door kortere WW-rechten meer aanvragen voor levensonderhoud zullen komen.

Een aantal gemeenten verwacht ook dalende kostenposten. Veel gemeenten zien afnemende medische kosten, omdat de collectieve verzekeringen dit op zich hebben genomen. De verwachting is dat door geplande of reeds in werking getreden beleidsveranderingen de kosten van de bijzondere bijstand worden verlaagd. Bijvoorbeeld doordat gemeenten zich meer richten op uitstroom en meer inzetten op schuldenpreventie om beschermingsbewind te voorkomen.

De tien belangrijkste trends

Voor deze factsheet is in samenspraak met gemeenten een overzicht gemaakt van de tien belangrijkste trends en ontwikkelingen die veranderingen in uitgaven over de tijd kunnen verklaren. In volgorde van financiële impact zijn dat:

Tabel 3: De tien belangrijkste trends

	Trend	Gevolg uitgaven bijzondere bijstand
1	Beschermingsbewind	Stijgende uitgaven
2	Groei statushouders	Stijgende uitgaven
3	Veranderingen woningmarkt	Stijgende uitgaven
4	Wanbetalers in de zorg	Stijgende uitgaven
5	Rechtsbijstand	Stijgende uitgaven
6	Wet taaleis en gebruik computer	Stijgende uitgaven
7	Jongeren: studietoelage en bijstand voor levensonderhoud < 21 jaar	Onduidelijk
8	Meer mensen een langdurig laag inkomen	Stijgende uitgaven
9	Hogere uitvoeringskosten door meer maatwerk en integrale aanpak	Stijgende uitgaven
10	Maatwerkvoorziening voor chronisch zieken en gehandicapten	Onduidelijk

Bron: Factsheet 'Analyse ontwikkelingen bijzondere bijstand'

1. Beschermingsbewind

De kostenpost 'beschermingsbewind' stijgt als gevolg van meer mensen in beschermingsbewind. Mogelijke oorzaken voor meer mensen in beschermingsbewind zijn: strengere regels gemeentelijke schuldhulp, bewindvoerders die actief werven, complexere samenleving, meer mensen hebben hulp nodig bij beheren financiën. Schulden/verkwisting is een officiële grond voor onderbewindstelling en dus moeten gemeenten bijzondere bijstand verstrekken als de rechtbank een aanvraag daartoe heeft goedgekeurd. Landelijk onderzoek heeft aangetoond dat in de periode 2010-2013 de kosten voor bijzondere bijstand aan beschermingsbewind voor gemeenten zijn verdubbeld.

2. Groei statushouders

Gemeenten zijn verplicht statushouders te huisvesten. De inrichtingskosten worden uit de bijzondere bijstand betaald. Door de komst van meer vluchtelingen is het plaatsen van statushouders urgenter geworden om plek te maken in de asielzoekerscentra. Zowel vluchtelingen als statushouders hebben weinig reserveringsruimte en zullen geruime tijd op een laag inkomen leven. Dit zal op ten duur leiden in een toename van uitgaven bijzondere bijstand (o.a. aan directe levensbehoeften, voorzieningen voor wonen).

3. Veranderingen woningmarkt

Er is in veel gemeenten een tekort aan goedkope huurwoningen, waardoor mensen die bijvoorbeeld door de crisis een inkomensachteruitgang meemaakten, niet naar een goedkopere woning kunnen verhuizen. Eigenhuizenbezitters die in een te duur huis wonen ontvangen geen huurtoeslag. Voor zover de woning een overwaarde heeft (na toepassing van de vermogensvrijlating i.v.m. de eigen woning) kunnen zij de woning redelijkerwijs niet te gelde maken. Los van de vorm van de algemene bijstand (krediethypotheek) hebben zij vaak problemen met het betalen van de woonlasten. Dan wordt vaak een beroep gedaan op bijzondere bijstand voor woonkosten.

4. Wanbetalers in de zorg

Steeds vaker worden gemeenten geconfronteerd met mensen die niet aanvullende verzekerd zijn omdat zij een forse achterstand op de zorgverzekering hebben opgebouwd. Probleem is dat deze mensen niet voor een aanvullende zorgverzekering van de gemeente in aanmerking komen zolang zij de achterstand niet hebben betaald. Het gevolg is dat de uitgaven bijzondere bijstand aan medische kosten (bijvoorbeeld tandartskosten) stijgen, omdat er voor deze kosten geen dekking is uit de basisverzekering en men niet aanvullend verzekerd is.

5. Rechtsbijstand

Uitgaven aan rechtsbijstand nemen toe. Er wordt vaker bezwaar en (hoger) beroep ingesteld door mensen die het niet eens zijn met besluiten, of deze als gevolg van complexe regelgeving niet begrijpen. Bovendien is in wet- en regelgeving gesteld dat voor mensen met een minimuminkomen bijzondere bijstand verstrekt wordt ter compensatie van de eigen bijdrage. Het gevolg is dat gemeenten hier niet op kunnen sturen, maar verplicht zijn om deze aanvragen van mensen op bijstandsniveau te honoreren.

6. Wet taaleis en gebruik computer

Het gebruik van een computer is steeds belangrijker in het onderwijs, zowel in het basis als voortgezet onderwijs. Met de Wet taaleis krijgen gemeenten de verplichting om van bijstandsgerechtigden te verlangen dat zij actief werken aan hun taalvaardigheid. Een computer is een belangrijk hulpmiddel waar de gemeenten burgers die deze niet kunnen betalen in moeten ondersteunen. De verwachting is dat in de toekomst meer uitgaven bijzondere bijstand zullen gaan naar aanschaf/onderhoud computer.

7. Jongeren: studietoeslag en bijzondere bijstand voor levensonderhoud < 21 jaar

Jongeren onder de 21 jaar zonder inkomen zijn een kwetsbare groep. Zij komen niet voor een bijstandsuitkering in aanmerking. Wanneer zij zelfstandig gaan wonen betaalt de gemeente bijzondere bijstand voor levensonderhoud. Wat precies de financiële impact is op landelijk niveau, is niet duidelijk, omdat de omvang van deze doelgroep zal verschillen per gemeente. Dit hangt o.a. af van de omvang van de jeugdwerkloosheid.

Gemeenten betalen vanaf 1 januari 2015 studietoeslag voor jongeren die wel in staat zijn tot arbeid maar niet in staat zijn hiermee het wettelijk minimumloon te verdienen. De financiële impact van deze studietoeslag is nog onbekend. Gemeenten geven aan weinig tot geen aanvragen te hebben gehad.

8. Meer mensen een langdurig laag inkomen

Gemeenten wijzen op verpauperende effecten van de hogere werkloosheid en lagere uitkeringen, waardoor uitkeringsgerechtigden minder buffers hebben. En gemeenten wijzen op het Rijksoverheidsbeleid dat bezuinigt op een groot aantal regelingen die makkelijker toegankelijk waren: bijvoorbeeld de Wmo (minder toekennen, hogere eigen bijdrage), compensatie eigen risico afschaffen, wettelijke regeling voor chronische zieken afschaffen, maar ook de verlagingen van de

bijstandsniveaus. Zo laag dat de niveaus de algemene kosten van het bestaan niet dekken. Het Nibud geeft aan dat rondkomen voor veel gezinnen op bijstandsniveau steeds moeilijker wordt. Gevolg: meer uitgaven bijzondere bijstand voor bijvoorbeeld vervanging duurzame gebruiksgoederen.

9. Hogere uitvoeringskosten door meer maatwerk en integrale aanpak

Met de wet maatregelen WWB/Participatiewet 2015 wil het Rijk de bijstand meer activerend maken. Bijzondere bijstand is financieel en beleidsmatig gedecentraliseerd naar gemeenten, omdat op lokaal niveau – dichtbij de burger – maatwerk kan worden geboden, rekening houdend met individuele en lokale omstandigheden. Voor de uitvoering betekent dit meer maatwerk leveren: aanvragen bijzondere bijstand individueel toetsen en de vraag van de burger integraal bekijken en oplossen. Gemeenten geven aan dat dit hoge uitvoeringskosten met zich meebrengt, omdat werkprocessen moeten worden heringericht en deels vervangen door arbeidsintensieve 'keukentafelgesprekken'.

10. Maatwerkvoorziening voor chronisch zieken en gehandicapten

In 2014 is de algemene tegemoetkoming voor chronisch zieken en gehandicapten en de compensatie voor het verplicht eigen risico voor chronisch zieken en gehandicapten als landelijke regeling afgeschaft, omdat de regeling niet doelmatig werd uitgevoerd en de doelgroep onvoldoende werd bereikt. De regeling is daarom overgeheveld naar de gemeenten, omdat gemeenten – dichtbij de burger – beter kunnen inschatten wat nodig is. In 2014 is 45 miljoen aan het Gemeentefonds toegevoegd, oplopend tot 706 miljoen structureel vanaf 2017. De financiële impact van deze maatregel is nog onduidelijk. Veel gemeenten hebben de maatwerkvoorziening wel ingericht, bijvoorbeeld door een collectieve aanvullende zorgverzekering, maar het gebruik ervan is nog niet optimaal. Het bereiken van de doelgroep blijkt lastig.

Bronnen

- > *bruno steiner advies* (december 2015): Basismateriaal fictief budget en lasten gemeentelijk minimabeleid (in opdracht van Divosa)
- > CBS: gegevens bijzondere bijstand 1999-2014
- > Divosa enquêtegegevens
- > Stimulansz (november 2015): Analyse ontwikkelingen bijzondere bijstand (in opdracht van Divosa).

Methodologische verantwoording

Budgettaire gegevens: zie voor een verantwoording de bijlage 'Basismateriaal fictief budget en lasten gemeentelijk minimabeleid'.

Enquête: voor de enquête heeft Divosa een vragenlijst uitgezet onder haar 390 leden middels een ledenbericht. Gemeenten hadden de tijd om tussen 16 december 2015 en 15 januari 2016 de vragenlijst in te vullen. Op 8 januari hebben de Divosa-leden die de vragenlijst nog niet hadden ingevuld een herinneringsmail ontvangen. Uiteindelijk hebben 65 medewerkers van gemeenten en gemeentelijke samenwerkingsverbanden de enquête ingevuld.

De enquête bestond uit drie vragen:

1. Welke kostenposten zijn – volgens u – de afgelopen drie jaar het meest toegenomen binnen uw gemeente?
2. Welke kostenposten zijn – volgens u – de afgelopen drie jaar afgenomen binnen uw gemeente?
3. Bij welke drie kostenposten verwacht u de grootste veranderingen in de aankomende twee jaar?

Elke vraag begon met een keuzemogelijkheid en werd gevolgd door een vraag naar toelichting van de keuze. Aan het eind van de vragenlijst hadden de deelnemers de ruimte om overige vragen, toelichtingen of opmerkingen te plaatsen. Het ging nadrukkelijk om een inschatting van ontwikkelingen en trends rondom de bijzondere bijstand; gemeenten hoefden geen cijfers op te leveren.

Analyse trends & ontwikkelingen: het overzicht is samengesteld door (juridisch) adviseurs van Stimulansz op gebied van armoedebeleid en Participatiewet en abonnees van Stimulansz van de wetstechnische groep. In een brainstormsessie met beleidsmedewerkers armoedebeleid van 9 gemeenten is een overzicht besproken en een ordening aangebracht.

Colofon

Uitgave: Divosa, 1 maart 2016
Redactie: Hidde Brink, Divosa en Marije van Dodeweerd, Divosa
Auteurs: Marije van Dodeweerd, Divosa (analyse CBS-gegevens en overall beeld), Milou Haggenburg, Divosa (ledenenquête), Annejet Kerckhaert, Stimulansz (trends & ontwikkelingen), Evelien Meester, Stimulansz (trends & ontwikkelingen) en Bruno Steiner, *bruno steiner advies* (financiën gemeentefonds).
Met dank aan: De Divosa-leden die hebben meegewerkt aan de enquête en de gemeenten die in een brainstormsessie input hebben geleverd voor belangrijke wetswijzigingen en trends op de uitgaven aan bijzondere bijstand: Enschede, Leeuwarden, Tubbergen, Deventer, Tilburg, Barneveld, Renkum, Alphen aan den Rijn en Nissewaard.

www.divosa.nl